

Међународна научна конференција *Historical (re-)interpretations of 1945 in the former European Socialist Countries*, Загреб, 25. септембар 2025. године

Велики и значајни јубилеј: 80 година од окончања Другог светског рата и победе над фашизмом требало је да послужи као повод организовању бројних научних конференција и едукативно-комеморативних активности. Нажалост, година у којој је требало обележити поменути годишњицу и још једном преиспитати наслеђе једног од највећих заједничких прегалаштва у историји: борбе против нацизма и фашизма, протекла је у сенци крупних геополитичких сукоба и криза. Рат у Украјини, али и оружани сукоби на Блиском истоку, као и дневнополитичке инструментализације прошлости у јавности које су подстакли, у великој мери бацили су у сенку обележавање јубилеја. Са жаљењем се може приметити да је број научних конференција, округлих столова и дискусија посвећених 1945. години – крају Другог светског рата и камену-темељцу послератног поретка и система вредности – изузетно скроман, посебно када се има у виду колико је пажње и истраживачке активности било посвећено претходним јубилејима.

Међу ретким међународно релевантним историографским скуповима на ове теме, ипак одржаним ове године, својом величином и значајем истиче се међународна научна конференција *Историјске (ре)интерпретације 1945. године у бившим европским социјалистичким земљама* (*Historical (re-)interpretations of 1945 in the former European Socialist Countries*), одржана у Загребу, 25. септембра 2025. године. Организатори конференције били су загребачки Институт друштвених наука „Иво Пилар“, који је био и домаћин скупа, Хрватски институт за повијест (Загреб), Лајбниц институт за студије Источне и Југоисточне Европе (Регенсбург, Немачка), Историјски институт Чешке академије наука (Праг), Истраживачки центар за национално помирење (Љубљана, Словенија), Истраживачки центар хуманистичких наука Мађарске академије наука (Будимпешта). На скупу је представљено 13 реферата, од учесника из 12 различитих држава.

Узимајући у обзир специфично искуство кроз које је прошао већи део земаља Источне и Југоисточне Европе током 1945, али и током годинама које су јој претходиле и онима које су уследиле, централно питање које се, на изванредан начин, провлачило кроз највећи број изложених реферата и презентација, било је: да ли је 1945. година значила ослобођење и победу у рату, или пак неку врсту националне трауме и успоставу недемократских режима

који ће опстати на власти готово још пола века? Већина учесника бавила се анализом историографских наратива, званичне и алтернативне културе сећања, политичким (зло)употребима жртава Другог светског рата и социјалистичких револуција које су га пратиле.

Излагања референата као и дискусије одвијале су се у панелима, који су били груписани по географском принципу, почев од севера континента и територије данашње Литваније, а завршавајући са простором Албаније и бивше Југославије. Први на програму био је реферат литванског историчара Даријуса Сталијунаса „Trauma or Victory? The Legacy of May 9, 1945 in Lithuania and beyond“. Он је указао на сву сложеност историјског искуства балтичких земаља у преломним деценијама 20. века, као и на чињеницу да политички и идеолошки наративи у великој мери обликују културу сећања на 1945. годину у овом делу Европе. Доминантан наратив везан за Други светски рат је онај који његов крај представља као почетак нове окупације, масовне репресије, можда чак и геноцида. Он је присутан у политичким одлукама, меморијализацији, званичној култури сећања. Сталијунас је у свом реферату анализирао три алтернативне перспективе, које су уско везане за академске кругове и немају превише утицаја на ширу јавност. Прве две суштински афирмишу совјетски период литванске историје као степен националног сазревања али и време великих територијалних проширења (Вилна и Клаипеда), док је трећа усредсређена на 1945. као почетак периода културног процвата Литваније, интернационализације њених културних вредности и снажења космополитских тенденција у њеном друштву.

Истом годином као историјском прекретником бавио се и Олександр Аврамчук, у свом реферату „1945 Revisited: Ukrainian Exile Debates during the Cold War“. Аврамчук је анализирао наративе украјинске (политичке) емиграције и њихов однос према 1945. години и крају рата. Уз истицање огромних жртава на простору Украјине током Другог светског рата – преко 10 милиона смрти директно везаних са ратом, од чега 1,5 милиона убиства украјинских Јевреја – посебна пажња у реферату била је посвећена једној идејној линији левичарски оријентисане украјинске емиграције. Они су, наиме, већ у првим послератним годинама указивали да ће Стаљинова експанзија на Балтик и стварање низа сателитских држава у Источној Европи, заправо бити корен дезинтеграције Совјетског Савеза, који ће, у коначници, знатно допринети и његовом распаду. За разлику од Сталијунаса и Аврамчука, који су се претежно бавили алтернативним наративима о 1945. години, пољски историчар Рафаел Латка свој реферат посветио је анализи наратива који је победу над фашизмом и ослобођење земље представљао као основни извор политичког легитимитета за пољске комунисте. Он је детаљно приказао како је идеолошки конструисан и наметнут наратив у периоду социјализма утицао на тумачење Другог светског рата и његовог исхода, али и обликовао начин на који су пољско-руски односи из претходних векова били представљани у јавности. Коначно, утврдио је да у савременој пољској историографији и односу према прошлости доминира слика о пољским комунистима као људима без легитимитета, инсталираним на позиције моћи вољом странаца, експонентима страног интереса. Сходно томе, у пољској јавности преовлађује уверење о томе да су 1945. године један тоталитаризам и страна доминација једноставно замењени другим, премда нису сасвим истиснути ни они аутори који у победи над фашизмом и даље виде ослобођење Пољске.

Други панел отворио је својим излагањем „Criminal Settlement with the Nazi Past in Czechoslovakia and the Czech Republic (1945–2025)“ чешки колега Војтех Кинцл. Његова презентација била је фокусирана на елаборацију више парадигматичних студија случаја, везаних за кривично гоњење нацистичких ратних злочинаца. Посебно се занимљивим чине случајеви отворени крајем 60-их година прошлог века, у којима је иницијативу за гоњење дала Чехословачка, а истрагу и (углавном) судско процесуирање спровела Западна Немачка, у складу са међудржавним уговорима. Кинцл је указао на сложене политичке и дипломатске импликације овог процеса, који је од стране Варшавског пакта повремено коришћен и као вид притиска на Западну Немачку. Коначно, он је указао да је чешка државна комисија која се бавила утврђивањем ратних злочина интензивно радила и почетком овог века.

Перцепцијом 1945. године у словачкој историографији и јавности бавио се, у свом реферату, Марек Сирни. Он је анализирао како је ослобођење након Другог светског рата било доживљено у социјалистичкој ери, потом након пада Берлинског зида, а на који начин данас. Иако је словачко искуство умногоме слично са, на пример, чешким или мађарским, једна особеност у сагледавању прошлости ипак се издвојила кроз време. Она се односи на релативизацију догађаја уочи и током рата, када је Словачка формално била независна земља са ауторитарним режимом, савезница нацистичке Немачке. Због тога је и повратак у државне оквири Чехословачке и улазак у совјетску зону утицаја донекле позитивније представљен и у новијим наративима, као повратак Словака на исправну страну историје.

Реферат Шандора Хорвата „Making of the Memory of 1945: Social Experience, Labour, and Commemoration in Hungary“ био је посвећен расветљавању два историјска феномена: начину на који су рад и запосленост утицали на перцепцију ратног и послератног периода мађарске историје, као и променама у култури сећања које су се одиграле за време владавине Виктора Орбана. Хорват разматра улогу коју је рад имао као идеолошка категорија, у Хортијевој Мађарској, као и у социјалистичком и постсоцијалистичком периоду. Противуречности које карактеришу мађарску мемоарску и дневничку литературу, посебно у аспекту субјективног доживљаја прошлости, умногоме су биле одређене начином на који су рад и друштвена корист (продуктивност) били дефинисани, као и економским, моралним и друштвеним статусом који је произилазио из тих одређења. Хорват се осврнуо и на савремене примере релативизације мађарске одговорности за Холокауст, детаљно анализирајући симболику споменика подигнутог „жртвама Другог светског рата“ на будимпештанском Тргу слободе 2014. године. Овај споменик недвосмислено осликава историјски наратив тренутног режима у Мађарској, према коме је ова земља окупирана од нацистичке Немачке (у марту 1944) и била жртва нацистичке агресије, а не њен савезник и саучесник у ратним злочинима, између осталих и у Холокаусту. Да локално становништво ипак има сложеније и исправније тумачење националне историје сведоче бројне фотографије, натписи и панони са информацијама, којима су грађани самоиницијативно окружили поменути споменик, супротстављајући се декретираној, ревизионистичкој култури сећања. Други панел затворен је рефератом још једног мађарског истраживача, историчара Петра Апора. У средишту његове презентације нашла се улога радничке класе у револуционарном насиљу али и друштвеној трансформацији, која је Мађарску захватила у години завршетка Другог светског рата.

Трећи панел био је посвећен темама из румунске, албанске и бугарске историје. Матеј Гебојану представио је реферат на тему 1945. године у румунској историографији, и указао како су политичке промене у овој земљи (1990) утицале на промену сагледавања прошлости. Албански историчар Артан Хоџа изложио је свој реферат „The Global Submerged into the Local: An 80-Year-Old Story of Nationalist Parochialism, (De) Legitimation of Power, and Clashes over the Meaning of WWII in Albania“. Као Албанац који већ извесно време ради у САД и Западној Европи, Хоџа историју своје отаџбине анализира из перспективе за коју се тешко може рећи да је доминантна у албанској историографији. Он је указао да централна дилема у албанском друштву, везана за 1944/45. годину и епилог Другог светског рата, јесте да ли је ратни напор албанских комуниста био учињен ради ослобођења и даље политичке еманципације Албанаца, или је он био средство страних центара моћи да продуже контролisanje овог простора и албанског националног питања за још неколико деценија. Овде је посебно апострофирана улога Југословена (Срба) у изградњи и учвршћивању албанске комунистичке партије. Хоџа, анализирајући историографске и јавне наративе на поменуте теме, закључује да они, у највећој мери, нису имали додира са реалношћу, као и да они активно отежавају уклапање локалних албанских тема у општи историјски контекст.

Трећи панел закључен је читањем реферата бугарске историчарке Маријане Стамове, која је из оправданих разлога била спречена да лично учествује у раду конференције. Њен реферат представља преглед бугарске историографије о 1945. години. Као и у већини других бивших социјалистичких држава, и у Бугарској је, током хладноратовског раздобља, доминирала марксистичка историографија, која се налазила под снажним идеолошким притиском и политичком контролом. Од почетка 90-их година прошлог века, у овој земљи се постепено развијао политички и идејни плурализам, што је последично омогућило и употребу различитих историографских метода и приступа, те се од партијски декретираних историје дошло до наратива који су далеко сложенији и објективнији. Као последица ових процеса, али и евроатлантских интеграција Бугарске, данас у јавности и хуманистичким наукама преовлађује мишљење да је 1945. година била почетак совјетске доминације и репресије над земљама Источне Европе, укључујући и источну Србију.

Последњи, четврти панел конференције био је резервисан за излагаче и теме са простора бивше Југославије. Александар Стојановић представио је реферат „Serbian 21st Century Historiography on 1945, WW2 and its Aftermath“, у коме је детаљно анализирао постепену деидеологизацију и професионализацију историјске науке у Србији, као и перцепцију 1945. године и Другог светског рата у академској и широј јавности. Истакнути су сви велики истраживачки резултати, са посебним освртом на отварање нових тематских области и примене нове методологије, у последњих двадесетак година. Презентација је завршена кратким освртом на актуелне (зло)употребе прошлости и констатацијом да су, по питању Другог светског рата, и наука и друштво и даље у солидној мери подељени. Реферат хрватских колега Јосипа Михаљевића и Ивана Христића, о 80 година хрватске историографије и о 1945, у великој мери био је сличан Стојановићевом. Иако је реч о две историографије које су, по неким питањима, оштро супротстављене, њихов развојни пут и актуелни тренутак у највећој се мери подударају. Са друге стране, реферат словеначког колеге Жељка Осета

„Slovenian Academia of 1945 in Slovenian Historiography“ био је знатно уже фокусиран. Он је анализирао судбину словеначке академске интелигенције у 1945. години и њену интерпретацију у националној историографији. Осетова презентација упућује на закључак да је револуционарни притисак и прогон међуратне интелигенције у Словенији био знатно слабији од оног у Србији или Хрватској, те да се, након иницијалних отпуштања и још бржих рехабилитација, врло брзо дошло до континуитета академских установа и живота, које су, тек онолико колико је то било најнужније, прилагођене новим идеолошким и политичким оквирима.

Конференција *Historical (re-)interpretations of 1945 in the former European Socialist Countries* протекла је у интензивном раду, јер су након завршетка излагања по панелима одржаване и веома инспиративне и конструктивне дискусије. Иако је реч о проблематици која потенцијално може носити и одређени политички, па и емотивни набој, све дискусије протекле су у изванредном реду, уз поштовање највиших стандарда стручне етике и културе дијалога. Упоредним сагледавањем примера из чак 12 различитих европских држава уочава се да је готово свака од њих имала одређене специфичности током Другог светског рата, или на почетку послератног периода. Највећи број њих, међутим, прошао је веома сличан пут историјског и политичког развоја од 1945. до 1990. године, али и од краја хладног рата до данас, што се итекако одражава на доживљај прошлости и осећај једног заједничког историјског искуства. Управо су закључна разматрања, везана за поменуте сличности и разлике, отворила питање објављивања једног тематског зборника сачињеног од допуњених реферата изложених на конференцији, или нових радова на ову тему. И организатори, али и највећи број учесника, изразили су наду да би такав зборник могао да угледа светлост дана крајем 2026. или током 2027. године, објављивањем код неког од водећих европских издавача из области хуманистике.

др Александар Стојановић